

Paweł Sydor

Świadomość konieczności czy konieczność świadomości. Wolność według Lwa Trockiego*

Lew Trocki był jednym z głównych organizatorów przewrotu bolszewickiego w Rosji w październiku 1917 r., decydentem, a następnie dysydem Rosji Sowieckiej. Do końca życia (1940 r.) uważał reżim sowiecki za wyraz obiektywnych procesów historycznych, niezależnie od jego biurokratycznej deformacji¹. Swe przekonanie wywodził z oparcia analizy rozwoju wydarzeń w Rosji na założeniach materializmu historycznego, stosownie do filozofii marksistowskiej, w kręgu której przez cały czas swej aktywności politycznej i intelektualnej pozostawał. Jednocześnie był postacią ważną dla całego ruchu marksistowskiego, jak i – wobec ekonomistycznego obrazu tego kierunku – dla współczesnego pojmowania procesów rynkowych, albowiem *de facto*, poprzez swą koncepcję rewolucji permanentnej, zakładającą rozerwanie związku rozwoju gospodarczego ze stanem świadomości „klasowej”, przy niezmiennym twierdzeniu o wtórnym charakterze zmian w nadbudowie wobec zmian ekonomicznych, on i jego myśl stanowią swoisty łącznik między marksizmem przedwojennym (sprzed II wojny światowej) a neomarksizmem. Ten ostatni zaś jest stale obecny w dyskursie ekonomicznym przełomu wieków, w tym poprzez koncepcje procesów decyzyjnych i pojmowania wolności, także wyboru konsumenta. Wskazuje to na zasadność przedstawienia przemysłu człowieka, którego założenia były dla tych twórców inspirujące, niezależnie od jego, w ocenie autora niekwestionowanej, politycznej odpowiedzialności za zbrodnie popełnione przez reżim bolszewicki, którego był współtwórcą.

49

* Artykuł opublikowany pierwotnie w: „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 2014, t. 15, z. 11, cz. III, s. 145–157.

¹ L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, Warszawa 1991, s. 69 i nast.; L. Dubel, *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988, s. 86.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest zatem podjęcie próby uchwycenia miejsca wolności w myśli Trockiego, człowieka – rzecz można – po graniczą marksizmu i neomarksizmu oraz reprezentatywnego dla dyskursu marksistowskiego okresu II i III Międzynarodówki, a w ramach tej ostatniej, dla kontrowersji doktrynalnych w Rosji Sowieckiej. Reprezentatywność ta, również w zakresie analizy pojęcia wolności, wynika z oryginalności pojmowania rewolucji przez Trockiego, tzw. koncepcji rewolucji permanentnej, łączącej marksowską i marksistowską „ortodoksję”, ujmującą wolność na modłę heglowską, jako świadomość konieczności² z, w pewnym uproszczeniu, rewolucyjnym blankizmem³ w sferze działań politycznych, motywowanych jedynie wiedzą o marksowskiej przepowiedni co do kierunku procesu historycznego. Ten zaś ostatni aspekt łączy się z analizą pozaekonomicznych przesłanek procesów decyzyjnych jednostek ludzkich, pojmowanych tak w kategoriach obywateli, jak i konsumentów. Założenia koncepcji rewolucji permanentnej pozwalały Trockiemu na zastosowanie marksowskiej siatki pojęciowej, w tym dotyczącej wolności, do realiów kraju, który – stosownie do założeń Karla Marxa i Friedricha Engelsa – przez swe zacofanie gospodarcze nie był bynajmniej predestynowany do przeprowadzenia w nim rewolucji proletariackiej. Dialektyka świadomości (procesu dziejowego) i konieczności (stawania się historii) wyznaczać ma przy tym, natomiast, według Trockiego, pojmowanie wolności w optyce rewolucji w kraju zacofanym⁴.

² L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. 1, *Powstanie*, Poznań 2000, s. 74–76.

³ Odwołanie się do poglądów L. Blanquiego jest o tyle usprawiedliwione, iż Blanqui był zwolennikiem akcji rewolucyjnej opartej na bezpośrednim stosowaniu przemocy, bez potrzeby doszukiwania się uzasadnienia historycznego dla możliwości zastosowania tejże przemocy w danym momencie dziejowym. Miał on wielu zwolenników w okresie Komuny Paryskiej, w związku z czym marksiści właśnie z blankizmem jako kierunkiem niematerialistycznym polemizowali.

⁴ Lew Trocki w trakcie rewolucji 1905 roku był wiceprzewodniczącym Sowietu Petersburskiego, następnie, po ucieczce z konwoju wiozącego go do odbycia kary – dożywotniego zesłania, przebywał na emigracji. Do lipca 1917 r. nie należał do żadnej z frakcji SDPRR, w lipcu 1917 r. został członkiem frakcji bolszewickiej i dokooptowano go do jej komitetu centralnego. Był jednym z organizatorów przewrotu październikowego, a następnie członkiem Rady Komisarzy Ludowych, piastując funkcje Komisarza Ludowego Spraw Zagranicznych (z którego to stanowiska odwołano go w trakcie rokowań brzeskich w 1918 r.), Komisarza Ludowego do Spraw Wojennych i Morskich oraz przewodniczącego Wojskowej Rady Rewolucyjnej. Po śmierci Lenina (21 stycznia 1924 r.) został odsunięty od władzy przez triumwirat – Kamieniew, Zinowiew i Stalin. Z początkiem roku 1925 zmuszony był podać się do dymisji z zajmowanych stanowisk, w końcu roku 1926 usunięto go z Biura Politycznego. 18 stycznia 1929 r., stosownie do decyzji GPU, został wydany z ZSRR za działalność antyradziecką. Na emigracji przebywał kolejno – w Turcji, we Francji, w Norwegii i Meksyku, gdzie też 20 sierpnia 1940 r. został zamordowany przez agenta służb wywiadowczych ZSRR. W roku 1938 powołał do życia tzw. IV Międzynarodówkę,

Przedstawienie wskazanej problematyki wymaga w pierwszym rzędzie i w sposób syntetyczny, z uwagi na ramy artykułu, zarysowania hermeneutyki postrzegania wolności przez Marxa i Engelsa oraz marksistów tworzących otoczenie ideowe i intelektualne Lwa Dawidowicza, dalej zaś wpływu ich myśli na koncepcję wolności Trockiego, w zakresie zmieniających się, wobec wydarzeń rewolucji październikowej, paradygmatów dyskursu marksistowskiego. Zmiany te prowadziły, przy pozornej tożsamości semantycznej pojęć stosowanych przez Trockiego, do przededefiniowania podmiotu procesu historycznego oraz sfery wolności jednostki w dialektycznie ujmowanym układzie klasa – partia, a co za tym idzie różnego pojmowania wolności na płaszczyźnie przedmiotowej i podmiotowej, w zależności od zmian w obszarze wskazywania przez Trockiego podmiotu wolności – jednostki albo kolektywu – partii. W końcowej części podejmę próbę wskazania, czy wolność dla Trockiego przejawiała się w świadomości konieczności procesu historycznego, czy też konieczności takowej świadomości, wobec braku dowodów empirycznych potwierdzających przewidywania Marxa i Engelsa, czy też wreszcie dialektycznie zamykać się mogła w koncepcji konieczności świadomości konieczności, na co wskazują niektóre wypowiedzi Trockiego z końca lat trzydziestych XX w.

Poglądy Marxa i Engelsa ufundowane są na założeniu, że to warunki, w których człowiek wytwarza produkty, determinują jego sposób myślenia oraz świadomość. Etapem końcowym historii jest natomiast komunizm, albowiem poprzez stały rozwój sposobu wytwarzania, aż do

51

która miała być przeciwagą w ramach ruchu komunistycznego dla III Międzynarodówki, dyspozycyjnej wobec Stalina. Program IV Międzynarodówki opierał na założeniu naukowości marksizmu, której potwierdzeniem miała być zwyczajna rewolucja październikowa w Rosji oraz na konieczności powrotu do źródeł tej rewolucji, w tym myśli Lenina z okresu 1917–1922. Trocki postrzegany był jako doktrynalny oponent, z pozycji marksistowskich, komunizmu radzieckiego w wydaniu stalinowskim. Por. D. Wołkogonow, *Trocki*, Warszawa 1999; I. Deutscher, *The Prophet Armed. Trotsky 1879–1921*, London 1954; *idem*, *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*, London 1959; *idem*, *The Prophet Outcast, Trotsky: 1929–1940*, London 1963; R. Payne, *The Life and Death of Leon Trotsky*, New York 1977; I.D. Thatcher, *Trotsky*, London–New York 2003; G. Swain, *Trotsky*, London 2006; J. Rubenstein, *Leon Trotsky, A revolutionary s life*, New Haven 2011; B. Knei-Paz, *The social and political thought of Leon Trotsky*, Oxford 1978; M. Lowy, *Combined and Uneven Development. The Theory of Permanent Revolution*, London 1981; M. Mirowski, *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Warszawa 2013; M.B. Patenaude, *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, tłum. J. Wołk-Łaniewski, Wrocław 2009; L. Hass, *Trockizm*, Warszawa 1989; *idem*, *Trockizm: od Lewej Opozycji do Czwartej Międzynarodówki*, Warszawa 1989; L. Dubel, *U źródeł koncepcji „rewolucji permanentnej” L. D. Trockiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 1987, t. 34, nr 5; U. Ługowska, A. Grabski, *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003.

osiągnięcia apogeum w kapitalizmie, człowiek będzie w stanie zaspokoić wszystkie potrzeby społeczne. Część następców Marxa i Engelsa, których nazwano rewizjonistami, nie kwestionując założeń marksowskich co do istotności warunków ekonomicznych, zakwestionowała przepowiednie dotyczące konieczności komunizmu, zwracając uwagę na istotność bieżącej działalności politycznej. Schizma rewizjonistyczna dotyczyła partii marksistowskich w wysoko uprzemysłowionych krajach niemieckojęzycznych, w których rozwój kapitalizmu dawał asumpt działaczom obu frakcji do przyjęcia, że klasa robotnicza jest liczącą się siłą polityczną i społeczną. Członkowie Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosyjskich byli również, jako członkowie Międzynarodówki, aktywnymi uczestnikami tej dyskusji. Nie zmienia to faktu, że sytuacja społeczna Rosji końca wieku XIX, kraju feudalnego, o zdecydowanej przewadze chłopstwa i jedynie załazkowych formach gospodarki kapitalistycznej w kilku izolowanych okręgach przemysłowych, nie wskazywała, stosownie do założeń marksowskich, by możliwa była w Rosji rewolucja socjalistyczna. O ile zatem w krajach wysoko uprzemysłowionych stochastycznie ujęty członek klasy robotniczej lub też członek innej klasy, zaangażowany w działalność polityczną partii socjaldemokratycznej, mógł się czuć człowiekiem wolnym, mając świadomość zachodzących zmian i wpisując się swym działaniem w konieczność historyczną, o tyle ta sama jednostka w realiach rosyjskich działała w warunkach zgoła odmiennych. Do takiej deterministycznej wizji przychylali się również, przed rokiem 1917, zarówno przedstawiciele frakcji bolszewickiej, jak i mienszewickiej rosyjskiej socjaldemokracji, stojąc na stanowisku, że sytuacja gospodarcza Rosji nie dojrzała do przeprowadzenia rewolucji komunistycznej. Przeciwnikiem tej wizji był natomiast Lew Trocki. Pisał:

Jeżeli proletariatus bierze udział w rewolucji w kraju zacofanym (Rosji), w historii którego nie zaistniała rewolucja typu burżuazyjno-demokratycznego, i dokonuje tej rewolucji bądź z liberalną burżuazją (jak chcieli mienszewicy), bądź z chłopstwem (jak chcieli bolszewicy), to (wbrew stanowisku teoretycznemu obu frakcji) nie może zatrzymać się na zdobytych pozycjach (w zależności od stanowiska – bądź udziału w demokratycznym rządzie liberalnym, bądź w dyktaturze demokratycznej robotników i chłopów), lecz natychmiast musi przejść do rewolucji socjalistycznej. „Bez względu na to, pod jakim znakiem teoretycznym proletariatus znajdzie się u władzy, nie będzie mógł zaraz, w pierwszym dniu, nie zetknąć się twarzą w twarz z zagadnieniem braku pracy. Jest rzeczą wątpliwą, żeby wiele pomogło mu w tej sprawie wyświeetlenie różnicy między dyktaturą socjalistyczną a demokratyczną. Proletariatus posiadający władzę będzie musiał natychmiast, w tej lub w innej formie (roboty publiczne itp.) wpisać zabezpieczenie bytu bezrobotnych na rachunek państwa. To z kolei wywoła natychmiast potężny wzrost walki ekonomicznej i potężne strajki... Kapitałisci zaś odpowiedzą robotnikom tym, czym odpowiedzieli na żądanie ośmio-

godzinnego dnia pracy: zamknieniem fabryk. Zawieszą kłódki i powiedzą sobie – naszej własności nic nie grozi, bo ogłoszono, że proletariat jest teraz zajęty nie socjalistyczną, lecz demokratyczną dyktaturą. Co zrobi rząd robotniczy wobec zamkniętych fabryk? Będzie musiał otworzyć je i podjąć na nowo produkcję na koszt państwa. Ależ to będzie droga do socjalizmu!? Oczywiście! Lecz jaką inną drogę [bolszewicy i mienszewicy – przyp. P.S] potrafią wskazać?⁵

Przedstawiając swą, unikatową w ramach marksizmu, koncepcję rewolucji permanentnej, i wpisane w nią prawo kombinowanego rozwoju, dotyczącą również ujmowania wolności jednostki, zakwestionował on przyjmowany schemat przebiegu procesu dziejowego, podkreślając dialektykę zmian jakościowych w toku rozwoju historycznego. Opisane myśli oparte zostały na założeniu konieczności rozróżnienia reżimu robotniczego i reżimu socjalistycznego (komunistycznego), gdzie ten pierwszy powstaje w warunkach niedojrzałości ekonomicznej kraju do przejścia do komunistycznych zasad produkcji i redystrybucji, i którego zadaniem jest właściwie dialektyczne stworzenie bazy ekonomicznej umożliwiającej przejście do tychże zasad produkcji i redystrybucji.

Wolność w myśli Lwa Dawidowicza Trockiego

53

Próbując uzasadnić konieczność wybuchu rewolucji proletariackiej w rosyjskim ruchu socjaldemokratycznym próbowano z jednej strony, w wymiarze oceny sfery wolicjonalnej człowieka, przenieść element psychiczny z nadbudowy, gdzie jest umiejscowiony stosownie do tradycyjnych założeń marksowskich, do bazy. Tym samym życie miało być świadome psychicznie i dla przeprowadzenia przewidywanych przez Marxa zmian konieczna byłaby zmiana świadomości (bez zmiany „bytu”) ludzi stanowiących potencjalne społeczne zaplecze rewolucji⁶. Z drugiej strony tak bolszewicy, jak i mienszewicy pozostawali na gruncie konieczności zmian gospodarczych („bytu”) jako warunkujących możliwość przeprowadzenia rewolucji proletariackiej i przejścia do komunistycznych zasad produkcji oraz redystrybucji. Trocki, zgadzając się

⁵ L. Trocki, *W czym się różnimy?*, „Przegląd Socjaldemokratyczny” 1908, nr 5, s. 415.

⁶ Tzw. koncepcja Proletkultu miała uzasadnić możliwość prowadzenia rewolucji marksistowskiej w kraju zacofanym. By zobrazować to przykładem – zakup koszulki z Che Guevarą jest w świetle tej koncepcji aktem politycznym. Por. L. Trocki, *Inteligencja demokracja*, [w:] *idem, Z historii jednego roku*, Petersburg 1906; R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próby rekonstrukcji bolszewickiej wizji dziejów*, Łódź 1998; M. Styczyński, *Filozofia społeczna Aleksandra Bogdanowa*, Łódź 1900; I.W. Lenin, *Materializm a empiriokrytycyzm*, Warszawa 1984.

z tymi ostatnimi co do konieczności odrzucenia koncepcji Proletkultu, negował sceptycyzm bolszewików i mienszewików dotyczący prognozy rewolucji robotniczej w Rosji, jej potencjalny wybuch traktując jako przejaw wolności, właściwie nieistniejącej w Rosji jako siła społeczna, klasy robotniczej. Perspektywę taką uzasadniał stworzoną przez siebie koncepcją rewolucji permanentnej, wraz z wpisanym w nią prawem skombinowanego rozwoju.

Prawo skombinowanego rozwoju i koncepcja rewolucji permanentnej

Trocki jako marksista podzielał wizję procesu historycznego nakreśloną przez Marxa w *Przyczynku do krytyki ekonomicznej*, cytowaną na wstępie. Społeczeństwa w swym rozwoju przejść mają poszczególne formacje społeczno-gospodarcze, by osiągnięty poziom wytwarzania umożliwił im przejście ze stanu konieczności do stanu wolności, gdzie świadomość zakręluje nad bytem, to jest do komunizmu. Trocki jednakże, i to

54

Nowa Rosja przybrała zupełnie samoistny charakter, dzięki temu, że jej chrztu kapitalistycznego w II. połowie XIX wieku dokonywał kapitał, doprowadzony do swojej najbardziej skoncentrowanej i wysubtelnionej formy: kapitał finansowy. Jego własna, poprzednia forma nie jest niczym związana z poprzednią historią Rosji. Gdy kapitał angielski lub francuski, ten wytwór kilkuwiekowej historii, zjawia się na stelach Zagłębia Donieckiego, jest zupełnie niezdolny do wyrzesania z siebie tych samych sił, stosunków i napiętności społecznych, które kolejno w siebie wchłonał. Nie powtarza już na nowym terytorium niegdyś przebytego rozwoju, lecz zaczyna od tego, na czym zatrzymał się we własnym kraju. Wokół maszyn, które przerzucił przez morza i granice celne, od razu, bez zbędnych etapów pośrednich, skupia masy proletariatu i w tę klasę przelewa zastygłą w nim energię rewolucyjną dawnych pokoleń burżuazji⁷.

Kraje zacofane, importując technologie i sposoby organizacji produkcji, tworzą klasę robotniczą, a więc klasę rewolucyjną w kapitalizmie. W kraju zacofanym, w którym powstała już, rozumiana jakościowo a nie ilościowo, z uwagi na przewagę chłopstwa, klasa robotnicza, to ona, a nie burżuazja, jest klasą rewolucyjną i to do niej należy przeprowadzenie re-

⁷ L. Trocki, *W czym się różnimy...*, s. 432.

wolucji burżuazyjno-demokratycznej. W tym zakresie pogląd ten nie był odosobniony w rosyjskiej socjaldemokracji. Jednakże, wbrew stanowisku obu frakcji, klasa robotnicza ma nie poprzestać na przeprowadzeniu zmian prokapitalistycznych, ale natychmiast przejść do realizacji rewolucji socjalistycznej. Jest to tzw. pierwszy aspekt rewolucji permanentnej. Z punktu widzenia tematyki artykułu aspekt ten jest szczególnie istotny. Stosownie do założeń koncepcji rewolucji permanentnej wybuch rewolucji w kraju zacofanym jest realizacją historycznej konieczności⁸. Robotnicy w akcie rewolucji są ludźmi wolnymi – czyniąc to, co konieczne z historycznego punktu widzenia. Wolność zatem postrzegana jest tutaj jako świadomość konieczności. Z drugiej strony rozpoczęcie procesu rewolucyjnego następuje wbrew, jak pisał Antonio Gramsci, *Kapitałowi*⁹. Robotnicy nie stanowią realnej siły społecznej z punktu widzenia ich liczby i bycia odrębną grupą społeczną. Realizować zaś mają cele klasowe reżimu robotniczego. Trocki, tworząc koncepcję rewolucji permanentnej, w sposób pietystyczny wyróżniał nieznaną w marksizmie alternatywę ze zmiennymi – „reżim robotniczy i reżim socjalistyczny”. Dla zwycięstwa komunizmu konieczne jest osiągnięcie poziomu rozwoju nie niższego niż w najbardziej rozwiniętym kraju kapitalistycznym. Dialektyka procesu rewolucyjnego nie pozwala jednocześnie na współistnienie reżimów komunistycznych i kapitalistycznych. Dla zapewnienia zwycięstwa komunizmu niezbędne jest zatem zwycięstwo rewolucji robotniczej w skali globalnej, które pozwoli z jednej strony na transfer technologii i produktów na zasadach solidarności klasowej i internacjonalistycznej, nie zaś w oparciu na prawie wartości, z drugiej zaś wyeliminuje zagrożenie polityczne ze strony państw kapitalistycznych. Powyższe stanowi osnowę tzw. drugiego aspektu koncepcji rewolucji permanentnej i jednocześnie podstawę pojmowania wolności jako konieczności świadomości. Klasa robotnicza kraju zacofanego, niezależnie od stopnia jej załężkowości¹⁰ i niezależnie od obiektywnych warunków gospodarczych, mających wyznaczać ramy świadomości jej członków, ma być świadoma celów procesu historycznego. Wojny rewolucyjne i eksport samej rewolucji, pojmowane jako warunek *sine qua non* zwycięstwa socjalizmu i komunizmu w kraju zacofanym, wskazywać mają na konieczność świadomości. Jak pisał:

Władza rewolucyjna będzie miała przed sobą obiektywne zadania socjalistyczne, lecz rozwiązanie ich popadnie na pewnym szczeblu w konflikt z zacofaniem

⁸ L. Trocki, *Historia rewolucji październikowej*, cz. 1, Warszawa 1934, s. 5.

⁹ A. Gramsci, *Rewolucja przeciwko Kapitałowi*, [w:] *idem, Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa 1961.

¹⁰ L. Trocki, *Kryzys w partii*, „Przegląd Socjaldemokratyczny” 1908, nr 4, s. 330.

ekonomicznym kraju. W ramach rewolucji krajowej z tej sprzeczności nie ma wyjścia. Przed rządem robotniczym stanie od razu zadanie połączenia własnych sił z siłami socjalistycznego proletariatu zachodniej Europy. Tylko na tej drodze jego tymczasowe panowanie rewolucyjne stanie się prologiem do dyktatury socjalistycznej. „Revolution in Permanenz”, nieustająca rewolucja, stanie się w ten sposób dla proletariatu Rosji kwestią klasowego samozachowania¹¹.

Trocki zatem, wychodząc z założeń materializmu historycznego i odrzucając koncepcję Proletkultu, wydaje się postrzegać wolność jako świadomość konieczności, rewolucja ma być wynikiem napięć społecznych uwarunkowanych ekonomicznie. Koncepcja rewolucji permanentnej pozwala jednak, poprzez analizę jakościową procesów historycznych, niejako przenieść obraz ekonomiczny społeczeństwa krajów uprzemysłowionych do kraju feudalnego i traktować wybuch społeczny w tym kraju jako właśnie samorealizację koniecznego procesu historycznego. Z drugiej zaś strony dialektyka prawa skombinowanego rozwoju nakazuje klasie robotniczej realizację procesu historycznego niezależnie od warunków gospodarczych i społecznych¹².

Ten nurt wolicjonalny w myśli Trockiego uzyskał wzmocnienie po jego wstąpieniu do partii bolszewickiej w lipcu 1917 r., a w szczególności po jego wydaleniu ze Związku Radzieckiego. W okresie przed rokiem 1917 Trocki postrzegał partię jako konieczny, ale pomocniczy organ klasy robotniczej, traktując rady robotnicze jako *per excellence* organy władzy robotniczej. To klasa robotnicza realizować miała zadania, które postawiła przed nią historia, partia miała mieć jedynie wymiar logistyczny. Sama rewolucja była pojmowana jako proces masowy, a więc bliższy realizacji wolności jako świadomości konieczności, chociażby na podstawie ujęcia empirycznego. Po upodmiotowieniu partii, to do niej należała rejestracja zmian historycznych i ewentualna decyzja o rozpoczęciu rewolucji. To partia miała właściwie realizować konieczność historyczną, a nie poszczególny proletariusz czy – szerzej – rewolucjonista, uczestnik zachodzących zmian społecznych. To ujęcie w szczególności podkreślał tzw. trzeci aspekt rewolucji permanentnej, dodany po roku 1917, a będący próbą odpowiedzi na legitymizację partii robotniczej w sytuacji braku poparcia proletariatu. Zgodnie z tym ujęciem, w toku procesu rewolucyjnego mogą zachodzić zmiany w poparciu zaplecza społecznego rewolu-

¹¹ L. Trocki, *W czym się różnimy...*, s. 417.

¹² Na marginesie wskazać można na uproszczenie pojmowania rewolucji w rosyjskiej socjaldemokracji, w tym i w myśli Trockiego, w stosunku do tradycyjnego marksizmu. Marx i Engels pojmowali rewolucję jako zjawisko bazowe, które może przybrać różne formy polityczne w nadbudowie. Lenin i Trocki traktowali ją jako zjawisko polityczne, tworząc *de facto* podstawę do analizy marksowskiej zachowań konsumenckich w neomarksizmie.

cji, jak też zmieniać się może stan napięcia międzyklasowego. W ocenie Trockiego aspekt ten uzupełniać miał dwa poprzednie, niemniej jednak stanowił o jakościowej zmianie samej koncepcji, również w zakresie pojmowania wolności jednostki. Nie popierając reżimu robotniczego, mimo obiektywnej konieczności historycznej, jednostka ta podlegała mijającym modom czy chwilowym niedogodnościom bytowym. To zaś czyniło z niej człowieka nie-wolnego, któremu może się wydawać, stosownie do poglądów Engelsa, iż jest wolny, gdyż czyni to, co uważa za słuszne w danym momencie dziejowym, to jest nie popiera rządu robotniczego. *De facto* to ten rząd realizuje jego wolność, poprzez dokonywanie zmian zgodnych z kierunkiem obiektywnego procesu dziejowego.

Zwyrodnienie biurokratyczne państwa robotniczego Wolność w opresji stalinowskiej

Począwszy od roku 1924 Trocki był odsuwany od władzy, początkowo, jak wskazano na wstępie, przez triumwirat Grigorij Zinowiew – Lew Kamieniew – Józef Stalin, następnie zaś przez tego ostatniego w przy-
mierzu z Nikołajem Bucharinem. Obserwując zmiany zachodzące w Rosji Sowieckiej Trocki określił ustrój tam panujący po roku 1924 mianem stalinizmu, nie negując robotniczego charakteru państwa sowieckiego. Przez stalinizm rozumiał szereg ujemnych zjawisk zachodzących w społeczeństwie państwa robotniczego, a wynikających z konieczności utrzymywania w tym reżimie biurokracji i jej stopniowego zwyrodnienia. Jak pisał:

Cezaryzm, albo jego burżuazyjna forma – bonapartyzm, wstępuje na scenę dziejową w takich momentach, kiedy to ostra walka między dwoma obozami powoduje wyniesienie się władzy państwowej ponad naród i zapewnia jej z pozoru całkowitą niezależność względem klas, zaś naprawdę tylko niezbędną swobodę ruchów dla obrony uprzywilejowanych. Reżim stalinowski, wyniesiony przez zatamizowane społeczeństwo, opiera się na korpusie policyjnym i oficerskim i nie dopuszcza do żadnej kontroli nad sobą; reprezentuje on jawną odmianę bonapartyzmu nowego typu, jeszcze w historii nieznanego... – na fundamentach państwa robotniczego rozdieranego antagonizmami między zorganizowaną i uzbrojoną elitą radziecką a bezbronnymi masami ludzi pracy...¹³

Wskazywane w cytacie antagonizmy wynikają ze sprzeczności państwa robotniczego (niesocjalistycznego) – z jednej strony upaństwowienia środków produkcji, z drugiej zaś utrzymywania „burżuazyjnych”

¹³ L. Trocki, *Zdradzona rewolucja...*, s. 207.

stosunków pracy z uwagi na niedorozwój ekonomiczny i brak wystarczających środków do wprowadzenia komunistycznych zasad ich redystrybucji, co z kolei powoduje konieczność istnienia biurokracji i stanowi zaczyn stalinizmu. Trocki, nie przesądzając kwestii rozwoju historycznego ZSRR, wskazuje, że dla korekty kierunku politycznego konieczne jest przeprowadzenie niejako uzupełniającej rewolucji robotniczej. Niezależnie od tego, że on sam nie utrzymuje, by ta rewolucja miała wynikać ze sprzeczności ekonomicznych, podkreślając fakt upaństwowienia środków produkcji, nie wskazuje również na to, by to sami robotnicy w akcie realizacji swej klasowej, opartej na świadomości konieczności wolności, mieli obalić reżim polityczny. Konieczne jest powstanie nowej, prawdziwie lewicowej partii (IV Międzynarodówki), która jako podmiot wolności pokieruje klasą robotniczą, doprowadzając do obalenia stalinizmu i realizacji porządku społecznego wynikającego z procesu historycznego. Partia ta działać będzie jednakże w rzeczywistości postrewolucyjnej, przy negowaniu przez Trockiego, iż biurokracja stała się nową klasą. Odmienne zatem niż przy pierwszym aspekcie rewolucji permanentnej – nie będzie ona realizować celów rewolucji socjalistycznej. Przyjmując, że państwo radzieckie jest państwem socjalistycznym, wpisywać się musi w agresywną politykę zagraniczną tego państwa, niezależnie od tego, czy przyjmować będzie, że jest to wspieranie zachodnioeuropejskich ruchów komunistycznych, czy też polityka mocarstwowa. Tym samym stan emocjonalny członków tej partii i jej zwolenników to świadoma konieczności świadomości, by móc wskazywać kierunek rozwoju historycznego, który powinien być realizowany w ramach państwa robotniczego. Jak pisał:

Proletariatowi zacofanego kraju sądzone było dokonać pierwszej rewolucji socjalistycznej. Wszystko wskazuje na to, że ten historyczny przywilej będzie on musiał przypłacić drugą – dodatkową rewolucją – przeciwko biurokratycznemu absolutyzmowi... nie będzie to rewolucja społeczna, gdyż tym razem nie chodzi o zmianę podstaw ekonomicznych społeczeństwa...¹⁴

Konkluzje

Marx i Engels tworzyli w krajach wysoko rozwiniętych, tam też działały najliczniejsze partie marksistowskie. Stopień rozwoju sił wytwórczych w tych krajach dawał robotnikom podstawę epistemologiczną do podzielania poglądu marksistów o konieczności zrewidowania stosunków pro-

¹⁴ *Ibidem*, s. 215.

dukcji i uspołecznienia tychże sił wytwórczych. Pogląd ten miał być egzemplifikacją ich wolności jako świadomości konieczności. W warunkach Rosji przełomu wieków XIX i XX jednostka nie mogła w drodze zmysłowej przekonać się o „prawdziwości” założeń marksizmu. Koncepcja rewolucji permanentnej Trockiego była jednakże jedną z prób uzasadnienia takiej możliwości. Poprzez odwołanie się do globalnego rozumienia procesów historycznych wybuch rewolucji w Rosji postrzegał on jako triumf wolności – świadomości konieczności wybuchu takowej w ogóle. Wobec niedostatków bazy, rewolucjoniści powinni dokonać aktów ekspropriacji poprzez eksport rewolucji i zapewnienie importu technologii i środków konsumpcji. Takie działanie byłoby przejawem konieczności świadomości co do skuteczności budownictwa socjalistycznego. Wreszcie w warunkach opresji stalinowskiej jednostka wolna winna mieć świadomość konieczności świadomości, iż państwo, w którym funkcjonuje, aczkolwiek ma robotniczy klasowy charakter, winno być zmienione dla zapewnienia skuteczności tegoż budownictwa. Koncepcja rewolucji Trockiego, opierająca się na założeniu, że wolność to świadoma konieczność, pozwala jemu samemu i jego zwolennikom – poprzez dialektyczne zmiany w zakresie relacji konieczności i świadomości – na właściwe uzasadnienie, jako wolnościowego, każdego przejawu działalności wywrotowej tak na dalekim przedpolu samej rewolucji rozumianej jako zjawisko masowe, jak i długo po tym akcie jako przejaw wolności już nieuwarunkowanej ekonomicznie. Pozwala wreszcie, by posłużyć się określeniem Leszka Kołakowskiego, na wykazanie, że rzeczywistość totalitarna może być ujmowana jako najpełniejszy wyraz wolności, przy przyjęciu świadomości konieczności istnienia jej dla osiągnięcia celu ostatecznego – komunizmu. Ta konstatacja zaś pozostaje paradoksalnie bliska realizacji idei monopolu w sferze ideologii konsumpcji poprzez wytworzenie np. masowego przeświadczenia o konieczności posiadania danego dobra. Tym samym wolność decyzyjna obywatela, według myśli marksistowskiej, pozostaje w bardzo bliskiej relacji z jego wolnością jako konsumenta, oczywiście w warunkach swobodnego dostępu do dóbr i możliwości ich wyboru.

Bibliografia

- Deutscher I., *The Prophet Armed. Trotsky 1879–1921*, London 1954.
Deutscher I., *The Prophet Outcast, Trotsky: 1929–1940*, London 1963.
Deutscher I., *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*, London 1959.
Dubel L., *Problem biurokracji w tradycji myśli socjalistycznej*, Lublin 1988.

- Dubel L., *U źródeł koncepcji „rewolucji permanentnej” L. D. Trockiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio G” 1987, t. 34, nr 5.
- Engels F., *Przedmowa do Wojny Domowej we Francji*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane: w dwóch tomach*, t. 1, Warszawa 1949.
- Engels F., *Wojna chłopska w Niemczech*, Warszawa 1950.
- Gramsci A., *Rewolucja przeciwko Kapitałowi*, [w:] *idem, Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa 1961.
- Hass L., *Trockizm*, Warszawa 1989.
- Hass L., *Trockizm: od Lewej Opozycji do Czwartej Międzynarodówki*, Warszawa 1989.
- Knei-Paz B., *The social and political thought of Leon Trotsky*, Oxford 1978.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. 1, *Powstanie*, Poznań 2000.
- Lenin I.W., *Materializm a empiriokrytycyzm*, Warszawa 1984.
- Lowy M., *Combined and Uneven Development. The Theory of Permanent Revolution*, London 1981.
- Ługowska U., Grabski A., *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, Warszawa 2003.
- Mirowski M., *Rewolucja permanentna Lwa Trockiego. Między teorią a praktyką*, Warszawa 2013.
- Patenaude M.B., *Trocki. Upadek rewolucjonisty*, tłum. J. Wołk-Łaniewski, Wrocław 2009.
- Payne R., *The Life and Death of Leon Trotsky*, New York 1977.
- Rubenstein J., *Leon Trotsky, A revolutionary s life*, New Haven 2011.
- Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próby rekonstrukcji bolszewickiej wizji dziejów*, Łódź 1998.
- Styczyński M., *Filozofia społeczna Aleksandra Bogdanowa*, Łódź 1900.
- Swain G., *Trotsky*, London 2006.
- Thatcher I.D., *Trotsky*, London–New York 2003.
- Trocki L., *Historia rewolucji październikowej*, cz. 1, Warszawa 1934.
- Trocki L., *Inteligencka demokracja*, [w:] *idem, Z historii jednego roku*, Petersburg 1906.
- Trocki L., *Kryzys w partii*, „Przegląd Socjaldemokratyczny” 1908, nr 4, s. 325–332.
- Trocki L., *W czym się różnimy?*, „Przegląd Socjaldemokratyczny” 1908, nr 5, s. 405–418.
- Trocki L., *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, Warszawa 1991.
- Wołkogonow D., *Trocki*, Warszawa 1999.